

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 8/1 2019 s. 183-196, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

TÜRKMEN HALK KÜLTÜRÜNDE VE EDEBİYATINDA BALIK

G. Selcan SAĞLIK ŞAHİN*

Geliş Tarihi: Ocak, 2019

Kabul Tarihi: Mart, 2019

Öz

Türk dilinde *balık* sözcüğü Orhun yazıtlarından günümüze tanıklanan bir sözcüktür, ancak en eski metinlerdeki bu sözcük hep “şehir” anlamında kullanılmıştır. Türk dilinin tarihî seyri içinde Karahanlı, Çağatay, Harezmi, Memlük Kıpçak Türkçesi dönemlerine ait eserlerde ise *balık* “suda yaşayan, solungaçla nefes alan canlı” anlamında kullanılır hale gelmiştir. Türkmen Türkçesi dâhil olmak üzere Türk lehçelerinin genelinde de sözcük *balık* biçiminde karşımıza çıkar. Türkiye’nin aksine Türkmenistan, denizlerle çevrili olmamakla birlikte literatürde “deniz” olarak anılan Hazar’a kıyısı olan bir ülkedir. Dörtte biri Karakum çölüyle kaplı Türkmenistan’da sınırlı olan su kaynaklarına karşın, bunlardan sonuna kadar faydalanılmaktadır. Hatta Türkmen Türkçesinin balık ve balıkçılıkla ilgili söz varlığı *Memeddurdi Sarihanov* tarafından derlenmiş ve *Balıkçılık Leksikası* adıyla yayımlanmış (Aşgabat 1993); balık, Türkmen halk kültüründe ve edebiyatındaki yerini almıştır. Okuyucu bu çalışmada, Türkmen Türkçesindeki balık adlarının, balığın uzuvlarına verilen adların, balığı tutmak için kullanılan aletlere verilen adların ve balıkla ilgili Türkmen atasözlerinin, bilmecelerinin, halk inanışlarının ve rivayetlerinin yanısıra günümüz Türkmenistan’ında balıkçılıkla ilgili gelişmeleri de bulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türkmen Türkçesi, Türkmen halk edebiyatı, balık, balıkçılık leksikası.

FISH IN TURKMEN FOLK CULTURE AND LITERATURE

Abstract

The word “balık” is a word that in Turkish language that is referenced since the Orkhon Monuments to today, although in ancient texts it meant “city”. In the historical flow of the Turkish language, “balık” gradually meant “that lives in water, breathes via gills” in the texts of Chagatay, Kharezmi, Mamelouk, and Kipchak Turkish eras. In most of the Turkish dialects, including the Turkmen Turkish, “balık” means fish. Contrary to Turkey, Turkmenistan do not have sea access, yet borders Khazar, “Caspian Sea”, which is called sea in the literature. Turkmenistan, of which Karakum Desert occupies one quarter, utilizes the limited water resources to full extent. Turkmenistan’s fishery lexicon has been collected and published by Memeddurdi Sarihanov (Ashgabat 1993); fish has a certain place in the Turkmen folklore and literature. In this study one can find the Turkmen Turkish fish names, names for the parts of the fish, names for the fishing tools, and aphorisms, riddles, and legends concerning fish, as well as recent developments in fishing industry of current Turkmenistan.

Keywords: Turkmen Turkish, Turkmen folk literature, fish, fishery lexicon.

* Dr. Öğr. Üyesi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, ÇTL Bölümü, selcansaglk@yahoo.com.

Giriş

Dörtte biri Karakum çölüyle kaplı Türkmenistan'da iklimin kuraklığı sebebiyle su kaynaklarının çokluğundan söz edilemez. Coğrafi şartlardan dolayı mevcut nehirlerin çoğu da Türkmenlerin deyimiyle transit nehirlerdir (Niyazov, 1996, s. 25). Kaynaklarını Türkmenistan dışından almakta ve yine Türkmenistan dışında denize dökülmekte yani Türkmenistan'dan transit geçmektedirler. Buna karşın Türkmenistan'ın bazı *ulı deryaları* "büyük nehirleri" de yok değildir. Bunlar Amuderya, Murgap, Tecen ve Etrek nehirleridir (Niyazov, 1996, s. 25-29). Topraklarında çöl barındıran Türkmenistan coğrafyasında göller de azdır. En büyük gölü, Türkmenlerin *ulı köl* "büyük göl" olarak adlandırdıkları Hazar Denizidir. Hazar'ın bir göl mü yoksa deniz mi olduğu da hep tartışlagelmiştir. Tarihî kaynaklarda Hazar, deniz olarak görülür. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Hazar, Şirvan Denizi, Demirkapı Denizi, Keylan/Geylan Denizi, Harzem Denizi, Kızlar Vilâyeti Denizi, Ejderhan Denizi ve Türk Denizi gibi adlarla anılır ve "ne Karadeniz, ne Kızıldeniz ne de Akdeniz'e benzer, amansız ve acımasız mel'un bir denizdir" şeklinde tarif edilir (Yarcı, 2015, s. 19). Hazar Denizinin sadece güney-doğu kıyısı Türkmenistan tarafındadır. Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve İran ile birlikte Hazar'a kıyıdaş ülkeler arasındadır. Esasen Hazar Denizi yaklaşık 371 bin km karelik bir alanı kapsayan, denizlerle ve okynuslarla kanal şebekesi dışında herhangi doğal bağlantısı bulunmayan tuzlu bir su kitlesidir (Çolakoğlu, 1998, s. 107).

Tuzlu suya sahip olması sayesinde Hazar Denizinde balıkçılık, önemli bir gelir kaynağıdır. Hazar'da *takgaz* "(Lat. *Clupea harengus*) ringa"¹, *garabalık* "(Lat. *Sander lucioperca*) uzun levrek"² (DBS, s. 55), *çapak* "(Lat. *Rutilus caspicus*) Rus. Vobla, İng. Caspian roach "Hazar sazanı"³, *çontalı* "kefal cinsi bir balık" ve *dokı* "(Lat. *Huso huso*) Mersin morinası, beluga" (DBS, s. 44) gibi balık türleri⁴ avlanabilmektedir (Hramov, 2013, s. 361). Hazar Denizinin havzası petrol, doğal gaz ve diğer çeşitli kimyasal ham maddelerin yatağı olmasına karşın, denizin Türkmenistan kıyılarındaki suyunun temiz ve şifalı olduğu kabul edilmektedir (Hramov, 2013, s. 361). Hazar kıyısı günümüzde Türkmenistan'ın en önemli sayfiye merkezidir. Hazarın dışında Türkmenistan'da tektonik ve karstik⁵ göllerden de bahsedilebilir (Niyazov, 1996, s. 29). Bu doğal su kaynaklarının yanı sıra Türkmenistan'da balıkların yaşayabildikleri bir diğer yapı Karakum Kanalıdır. Karakum Kanalı dünyanın en büyük sulama kanallarından biridir. Türkmenistan'ın Levap vilayetindeki Mukrı ve Kerki

¹ Ringa: Sardalyagiller ailesinden bazı balıklara verilen genel bir ad (DBS, s.51). Bu balık türü çok çeşitlidir. Bu türe ait küçük bir balık daha vardır ki Türkmen Türkçesinde *külke* balığı olarak geçer (TDDS-II, 2016, s. 62).

² *Türkmen Türkçesinin Yomut ağzında garaba:lık için şu örneğe rastlıyoruz: Garabalığın etini-de palav(a) atyarlar(r) "Karabalığın etini de pilava atıyorlar" (TDGDS, s. 50).*

³ <https://www.fishbase.se/summary/65244>, (Erişim 5.03.2019).

⁴ Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de balık adlarının tam karşılığını verebilmek bir problemidir.

⁵ Karstik göl: Kalkerli kayaların bulunduğu yerlerde oluşan göller.

şehirlerinden başlar, Marı (tarihi Merv) şehrine uzanır. Amuderya'nın (Ceyhun) suyunu Aşkabat'a kadar getirir (Niyazov, 1996, s. 30). 1954 yılında yapımına başlanan kanalın son parçası 1981'de tamamlanmıştır. Uzunluğu 1300 km'dir (Niyazov, 1996, s. 30).

Kısıtlı olmasına karşın Türkmenistan'ın saydığımız bu su kaynaklarında yaklaşık 55 balık türünün yaşadığı ifade edilmektedir (Niyazov, 1996, s. 39). Hazar denizinde yaşadığı belirtilen balıklar dışında *kepir* “(Lat. *Cyprinus carpio*) sazan balığı, pullu sazan”, *lakga* “(Lat. *Silurus glanis*) yayınbalığı veya kedi balığı (İng. wels catfish)” ve *süven* balıkları Türkmenistan'ın nehir ve göllerinde yaşayan başlıca balıklar olarak sayılmaktadırlar (Niyazov, 1996, s. 39). Bunların hepsi *tatlı su balıkları* olarak düşünülse de Türkmenistan'ın nehir ve göllerinin farklı oranlarda tuzlu su barındırdığı da dikkate alınmalıdır.

Türkmenistan'daki balıklar zaman zaman planlı olarak çeşitlendirilmişlerdir. Örneğin su bitkileriyle mücadele amacıyla 1960 yılında Uzak Doğu'dan Karakum Kanalına *ak amur*⁶ (Rus. *Bely amur*) ve *tüññümañlay*⁷ olarak adlandırılan balıkların getirildiği belirtilmektedir (Niyazov, 1996, s. 39). Böylelikle kanalın tıkanmasının önüne geçilmiştir. Ayrıca Hazar Denizinde görülen *kefal* balığının *singil* ve *yitiburun* olmak üzere iki tipinin bulunduğu ve bunların da 1930-34 yıllarında Karadeniz'den getirilip Hazar'a bırakıldıkları ifade edilmektedir (Berdiyev, 2008, s. 22).

Hazar Denizinin Türkmen sularında görülen ve nesli tükenmek üzere olduğu için bir kısmının Türkmen “Gızıl Kitab”ında yer aldıkları ifade edilen balıkların adları ise şunlardır (Berdiyev-Zakaryayeva, 2008, s. 23-24): *Volga takgazı* “Lat. *Alosa kessleri volgensis*, Volga ringası⁸”, *bekre balık/ söp balık* “*mersin balığı /beluga*”, *Hazar azatmahısı* “Lat. *Salmo trutta caspius*, Hazar somonu”, *çortan balık* “Lat. *Esox lucius*, turna balığı”, *adadı akmarka* “Lat. *Abramis sapa*”, *çapak (çafak /çavak)* “Lat. *Abramis brama*”, *sazan, gündogar taranı*⁹ “Lat. *Phenacobius catostomus*, Doğu sazanı”, *Yevropa derya yılan balığı* “Lat. *Caspiomyzon wagneri*, Avrupa deniz yılan balığı”.

Bekre ve lakga “iri balıklar” olarak hesap edilmektedir ve en çok tutulan balıkların başında gelirler (Sarıhanov, 1993, s.12). Türkmenlerde havyar elde edilen bekre (*mersin balığı /beluga*), balıkların en kıymetlisidir (Sarıhanov, 1993, s. 17).

⁶ Ak amur: 30 kg. ağırlığa ve 1 metre boya ulaşabilen, 20 yıl kadar yaşayabilen ve Rusya, Ukrayna, Kazakistan gibi ülkelerde de yaşayan bir balık türü olarak karşımıza çıkmaktadır (<http://nexttm.com/view/3158/>; Erişim: 06.12.2015).

⁷ Sarıhanov bu balığın Türkmenistan'a sonradan getirilmesinden ötürü adının sözlüklere girmediğinden bahseder ve balığı alnı kabarık, iri, beyaz bir balık olarak tanımlar (1993, s. 25).

⁸ (Sardalyagillerden) Ringa yaşadığı sulara göre (Akdeniz, Don, Karadeniz gibi) isim alabilmektedir (DBS, s. 51).

⁹ Taran: Lat. *Rutilus heckelii*, Sazangillerden bir balık.

1. Türkmen Türkçesinde Balık

Clauson, *Etimolojik Sözlüğü*nde genel Türk dilinde *balık* sözcüğü için 3 farklı anlam verir. Bunlardan ilki suda yaşayan bir canlı türü olan “balık”tır. Sözlükte 8. yy.’dan itibaren örneklerine rastlanmıştır ve Çuvaş Türkçesi dışında bütün Türk lehçelerinde (Yakutça dâhil) *balık* sözcüğü ile karşılandığı belirtilmiştir (ED, s. 335). Sözcüğün 2. anlamı genel Türk dilinde Moğolca’dan erken dönemde yapılmış bir alıntı olduğu düşünülen “şehir”dir. Etimolojik sözlükte verilen 3. anlam ise “çamur”dur ve bu anlama gelen *balık* sözcüğü ile *balçık* sözcüğü arasında morfolojik bir bağlantı olduğu düşünülmüştür (ED, s. 336). Türkmen Türkçesinde *suvda yaşayan oňurgalı candarların umumı adı* “suda yaşayan omurgalı canlıların genel adı” (TDS, s. 70) şeklinde tanımlanan *ba:lık* sözcüğü, ilk hecesinde uzun /a:/ sesi bulundurur. Türkmen Türkçesinde de *balık* sözcüğü “çamur, balçık” anlamında olduğu ifade edilen *bal* sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir (Ataniyazov, 2004, s. 51).

Türkmen Türkçesinin söz varlığında balık sözcüğünden türemiş *balıkçı*, *balıkçılık* meslek adı biçimleri ile bitki adı olan *balıkgöz* “dikenli çöven”¹⁰, “deniz kabuğu, midye” anlamındaki *balıkgulak* gibi birleşik isimler de bulunmaktadır:

Balık [ba:lık], at. 1. Suvda yaşayan oňurgalı candarlaryň umumı adı. 2. Müçe yıl hasabınıň başıncı yılınıň bir adı, luv.

◇ Balık yağı balığın bagrından alnıp, lukmançılıkda ulanılyan serişde.

Balıkçı [ba:lıkçı], at. 1. Balık tutmak bilen meşgullanyan adam. Balıkçı müň tümenlik düş görse, balığına yorar (Nakyl). 2 Balık tutup iymitlenyän suv guşı. Balıkçı gırgı av avlayan vagtı suvuň üstünde 15-20 metr beyiklikde uçyar (“Türkmenistan”).

Balıkçılık [ba:lıkçılık], at. Hocalığıň balık tutmak bilen meşgullanyan pudagy. Balıkçılık hocalığı.

Balıkgöz [ba:lıkgöz] , at. Şoranıň bir görnüşi, guşgözi (TDDS-I, 2016, s. 115).

Türkmen Türkçesinde “balık” anlamında karşımıza çıkan bir diğer biçim Farsçadan geçen mahı’dır. Sözcüğe daha çok Türkmen klasik şiirinde rastlanır:

Mahı diyip istedim, mara uçaşdım “Balık diye istedim, yılana sataşım” (Talibi-TKES, s.212)

Hocada murt, deryada mahı “Hocada bıyık, denizde balık” (Gayıbı- TKES, s. 212).

¹⁰ Çöven: Çölde yetişen bir tür bitki.

Türkmen Türkçesinde balık ve balıkçılıkla ilgili geniş bir söz varlığı bulunmaktadır ve bu söz varlığı Mameddurdı Sarıhanov tarafından çalışılmıştır. Sarıhanov'un, bağımsızlık sonrası 1993 yılında (Kiril harfli olarak) yayınlanan Balıkçılık Leksikası'nda balık adları, balığın uzuvlarına verilen adlar, balığın yaşını anlatan sözler, balığın cinsini anlatan sözler, balığı tutmak için kullanılan aletlerin adları (ki bunlar arasında kayıklar ve kayıkların bölümlerine verilen adlar da) yer almaktadır. Balığın uzuvlarına verilen adlara bakıldığında, balık bedeninin aynı insan bedeni gibi ele alındığı görülür. Türkmen Türkçesinde kelle, ağız, burun, tumşuk “çene”, diş, dil, bağır gibi insanla benzer uzuvların yanı sıra yüzgüç “yüzgeç” ve gilçik gibi balık biyolojisine has terimler karşımıza çıkar (Sarıhanov, 1993, s. 27-29). Türkmen Türkçesinde diğer bazı hayvan adlarında görüldüğü gibi balıklar da yaşlarına göre farklı adlarla anılabilmektedirler. Örneğin 1 yaşındaki kepir “kefir” balığına çekge denilmektedir (Sarıhanov, 1993, s. 31). Türkmen Türkçesinde balık tutmak için kullanılan alet adlarının başında ise olta gelmektedir. Oğuzhan Durmuş “Türkiye Türkçesi ‘Olta’ ile Çuvaşça ‘Vilta’ Benzerliği Üzerine” adlı makalesinde olta kelimesi için çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan biçimlere yer vermiştir. Durmuş, adı geçen makalesinde Türkmen Türkçesinde olta için de garmak ve çeñnek biçimlerini vermiştir (2013, s. 3). Sarıhanov'un Leksika'sına bakıldığında da Türkmen Türkçesinde balık tutmak için kullanılan aletler olta, gañrak veya karmak (Amuderya boylarında) ve çeñnek olarak sıralanmaktadır. Ancak bu aletler arasında farklılıklar bulunduğu da dikkati çeker. Olta “küçük balıkları yakalamak için kullanılan, misina ucuna çengel takılan küçük bir alet” iken, gañrak “daha büyük balıkları tutmak için demirden yapılan, ucu tersine eğilip, iki diş haline getirilmiş alet” (Sarıhanov, 1993, s. 34) olarak tanımlanır. Esasen TrkmT.'de gañrak “kanca” (TED, s. 125) demektir. Türkmen Türkçesinin Ersarı ve Olam ağızlarında sözcük garvak; Yomut ağzının batı şivesinde garmak biçiminde karşımıza çıkar: Ulı balıkları bı garvaklar tutmaz “Büyük balıkları bu oltalar tutmaz”, Aval zamanna garmak bilen tutılartı “Evvel zamanda kanca ile tutulurdu” (TDGDS, s. 52). Çeñnek de “balık tutmak için çeşitli büyüklüklerde yapılan, bir ucu sivri kancalı demir alet” (Sarıhanov, 1993, s. 34) olarak tanımlanır.

Türkmen Türkçesinde çok sayıda balık avlamak için ise a:k ve tor kullanılır. Her ikisi de “ağ” anlamındadır. A:k küçük delikli ağ iken, torun delikleri daha geniştir (Sarıhanov, 1993, s. 67-68). Türkmen Türkçesinde balıkla ilgili söz varlığı bunlarla da sınırlı değildir. Türkmen Türkçesinde ya:şulı esasen sözü dinlenen, yaşı büyük kişiler için kullanılsa da “balık tutanların başkanı” olarak da anılmaktadır. Pa:yçı “tutduğu balığın bir kısmını kendine almak üzere balıkçılara yardım eden kişi”, a:kçı “Ağ atarak balık avlayan kişi”, du:zlaycı “balığı tuzlama işine bakan kişi”, mergen “zıpkın veya kanca ile balık avlayan kişi” olarak balıkçılık leksikasında yer almaktadır (Sarıhanov, 1993, s. 64).

2. Türkmen Halk Edebiyatında Balık

Türkmen halk edebiyatı ürünlerinden atasözlerinde (halk nakılları), bilmeceelerde (matallar) ve masalarda (ertekiler) geçen hayvan motiflerinden biri olarak balığa rastlamak mümkündür. Bununla birlikte Türkmen **masallarında** balık karakterinin yeri son derece sınırlıdır. Baymıradov, *Hayvanlar Hakkındaki Türkmen Ertekileri* “Hayvanlar Hakkındaki Türkmen Masalları” adlı detaylı çalışmasında incelediği 155 hayvan masalının sadece 2 tanesinde balık karakterinin yer aldığını belirtir. Bunlardan ilkinde balık 2. sınıf karakterken, diğerinde ise 3. sınıf karakter olarak karşımıza çıkmaktadır (Baymıradov, 1986, s. 77).

Bugünkü Türkmenistan Türkmenlerinin, Karakalpakistan Türkmenlerinin ve Stavropol Türkmenlerinin balık motifiyle kurulmuş benzer **atasözleri** bulunmaktadır:

- *Balığın diriliği suv bilen* “Balığın diriliği su ile” (THN, s.181; Berkeliyev, 1983, s. 53).
- *Balığın diriliği suv bilen, äriñki il bilen* “Balığın diriliği su ile erin (diriliği) halk ile” (GTP, s. 41).
- *Balığın özi suvda bolsa-da, gözi gırda* “Balığın kendi suda olsa da gözü bozkırda” (THN, s.181; GTN, s.23; GTP, s. 41).
- *Balık suvda, gözi gırda* “Balık suda, gözü bozkırda” (STN, s. 41).
- *Balık başından porsar* “Balık baştan kokar” (THN, s.181; Berkeliyev, 1983, s. 53).
- *Balık başdan porsır* “Balık baştan kokar” (STN, s. 41).
- *Balık iyse, guyrugı semrär* “Balık yese, kuyruğu semirir” (THN, s. 181).
- *Balık iyen et diyer, eşek münen at diyer* “Balık yiyen ‘et’ der, eşeğe binen ‘at’ der” (TNAS, s. 64).
- *Balık iyen etsiremez, eşek minen atsıramaz* “Balık yiyen eti aramaz, eşeğe binen atı aramaz” (STN, s. 41).
- *Balık-uvdur, dermanı- suvdır* “Balık ulur, dermanı sudur” (STN, s. 41).
- *Balık tora düşende aklı başına geler* “Balık ağa düştüğünde aklı başına gelir” (TNAS, s. 65).
- *Balık gılçiksız olmaz, avçı multıksız* “Balık kılçiksız olmaz, avcı tüfeksiz” (GTP, s. 41).
- *Balıkçınıñ atı suvsuzlıkdan öler* “Balıkçının atı susuzluktan ölür” (STN, s. 41).
- *Balıkçı balığı ilki suvı bulandırıp, onsoñ avlar* “Balıkçı, balığı önce suyu bulandırdıktan sonra avlar” (TNAS, s. 64).
- *Balıkçıda yarna yok, bu gün görsen erte yok* “Balıkçıda stok yok, bugün varsa yarın yok” (Berkeliyev, 1983, s. 53).

- *Balıkçı müñ tümenlik¹¹ düyş görse, balığına yorar* “Balıkçı bin altınlık düş görse, balığına yorar” (Berkeliyev, 1983, s. 53).
- *Yagşılık et derya at, balık biler; balık bilmese Halık biler* “İyilik yap, denize at, balık bilir; balık bilmese Halık (Yaratan) bilir” (KTA, s. 310).

Cansız varlıkları olduğu kadar, hayvanlar ve diğer canlıları (insan ve bitki gibi) kapalı bir şekilde, çağrışımlarla bulmamızı hedefleyen **bilmecelerde** de balık sınırlı da olsa bir yere sahiptir. Balık biyolojisi solungaç, yüzgeçler ve kuyruk dışında aynı insan biyolojisi gibi ele alınmaktadır: baş, gövde, ağız, burun, gözler, göz kapakları, bıyık, çene, diş, dudak gibi. Türkmen Türkçesinde de cevabı “balık” olan bilmecelerin, genellikle balığın biyolojisi ve yaşadığı yer üzerine kurulu olduğu görülmektedir:

- *Başı bar-da, saçı yok,*
Gözi bar-da, gaşı yok “Başı var da saçı yok / Gözü var da kaşı yok” (THM, s. 118).
- *Buz üsti bülküldik,* Buz üstü büküldük,
Burma gara silkildik, Burma kara silkildik,
Munı tapan Adıbek, Bunu bulan Adıbek,
Burunlığı ak yüpek Burunluğu ak ipek”
(*Gamışlı köldäki balık* “Kamışlı göldeki balık” THM, s. 120).
- *Kölegesiz guşum bar* “Gölgesiz kuşum var” (THM, s. 133).
- *Övür-övür ızı yok,* “Çevir çevir izi yok,
Dayanmağa dızı yok, Dayanmaya dizi yok,
Çillirmişde¹² gışlamış, Çillirmişte kışlamış
Hamı bar-da, tüyi yok Derisi var da tüyü yok” (THM, s. 136).
- *Uğur-uğur ızı yok,* “Yol yol izi yok,
Dayanmağa dızı yok, Dayanmaya dizi yok,
Hamı bar-da, tüyi yok Derisi var da tüyü yok” (THM, s. 139).

Bilmecelerde balığın yüzgeçleri çoğunlukla kuşun kanadına benzetilir:

- *Ganadı bar, guş dälidir,*
Suv düybünde daş dälidir “Kanadı var kuş değildir/ Su dibinde taş değildir”
(THM, s. 125).
- *Suvdan çıksa öler ol,* “Sudan çıksa ölür o,
Suva girse yüzer ol. Suya girse yüzer o.
Ayağı hem eli yok, Ayağı ve eli yok,
Ganat bilen oñar ol Kanat (yüzgeç) ile yaşar o” (THM, s. 138).

¹¹ *Tümen* sözcüğü *Karşılaştırmalı Türkmen Atasözleri* adlı çalışmada “altın” anlamında verilmiştir (KTA, s. 58).

¹² *Çildir*//*Çillir*: Yılanlı bölgesinde bir köy adı (Atanıyazov, 1980, s. 305).

3. Türkmen Halk İnançlarında ve Rivayetlerinde Balık

Türkmenler, hayvanlarla ilgili birçok inanişe sahiptirler. Bunlar arasında doğrudan veya dolaylı olarak balıkla ilgili olanlar da bulunmaktadır. Örneğin Türkmenistan'da bazı göller hakkında rivayetler anlatılır. Bunlardan Kaynarbaba Gölü halk arasında *kutsal göl* kabul edilir. Gölde çok sayıda balık yaşamasına rağmen, bu kutsal gölde balık tutulmaz (Hramov, 2013, s. 362).

Türkmen Türkçesinde *ırım* olarak adlandırılan "halk inançları" arasında balıkla ilgili olarak tespit edilenler şunlardır:

Balıgıñ oňurgası, barsıñ durnagı, tovşanıñ süñki göz degmekden gorayarmış
"Balığın kılçığı, parsın tırnağı, tavşanın kemiği göz değmesinden (nazardan) koruyormuş" (İlyasova, 2005, s. 110).

Gövrelı zenan balıgıñ kellesını iyse, çağasınıñ ağız ulı bolyar "Hamile kadın balığın başını yese, çocuğunun ağız büyük olur" (Goçmiradov, 1995, s. 36).

Hamırını içine kiçicik balığı salıp berseñ, sığır semiz bolarmış "Hamurun içine küçük bir balık koyup (bunu sığıra) versen/yedersen, sığır semiz olurmuş" (Goçmiradov, 1995, s. 40).

Şii mezhebine bağlı Irak Türkmenlerinin *curri* adını verdikleri tatlı su balığını yemedikleri ifade edilir. Rivayete göre Hz. Ali bir seferinde abdest aldığı anda, curri onun abdestini bozar. Nehirde abdest alırken bu balığın onu ısıracağı rivayet edilir. Bu yüzden Hz. Ali onu lanetlemiştir (Bayatlı, 2011, s. 544).

Balıkla alakalı olarak görülen bir diğer inanış balık ağlarıyla ilgilidir. *Tor çileli* veya *çileli tor* diyebileceğimiz bu inanışa göre tora yani ağa balık düşmezse, o zaman o ağla en son tutulan balık yeni doğmuş bebeği olan bir eve satılır. Bu evden de biraz anne sütü alınıp, tora/balık ağına serpilir. Böylece torun çilesi açılır (Sarhanov, 1993, s. 66).

Çağdaş Türkmen romanının temsilcilerinden Tirkış Cumageldi(yev)'in *Kara Yıldırım* romanında balıkla ilgili bir yaratılış efsanesi yer alır:

"Allah insanları ve hayvanları yarattıktan sonra bir gün onları yanına çağırılmış. Herkese buyruğunu vermiş. Balık çağırılınca gitmemiş, suyun dibinde yüzüp duruyormuş. Zaman geçer, suyun yüzüne çıkıp bakar ki geyik kenarda zıplayıp duruyor. "Neden seviniyorsun?" diye balık geyiğe sormuş. Geyik anlatmış: "Bana çevik ayaklar verildi, çevikliğime seviniyorum. Sana su kaldı, sen Allah çağırıldığında gelmemiştin. O zaman balık "İnsana ne verildi?" diye sormuş. "İnsana akıl ve hüner verildi" demiş. Balığın akıllı sözlerini duy kızım: "Öyleyse hiç

sevinme” demiş balık. İnsan sağ oldukça bize karada da suda da rahat olmaz”
(Cumageldi, 1995, s. 321-322).

Benzer bir efsane Anadolu’da balıkçı ve denizciler tarafından da anlatılır: Tanrı, balığı hem uçma hem de suya dalabilme yeteneğine sahip bir hayvan olarak yaratmıştır; balık böylece kibirlenir. Tanrı da bu kibrine karşılık ceza olarak onun kanatlarını geri alır (Boratav, 2016, s. 38)¹³. Anadolu’da ve Türkmenistan’da anlatılan bu iki efsanede de balığın Tanrı’ya karşı geliştiği ilginçtir.

Balıkla ilgili bir diğer rivayet Hızır ve İlyas peygamberlerle ilişkilendirilir. Hızır ve İlyas peygamberler Doğu edebiyatında “ölümsüzlük suyu”nu bulan karakterler olarak ele alınırlar. İlyas peygamber denizlere hükmederken, Hızır peygamber çöllerde yolunu kaybedenlere yol gösterir (Mustakov, 1994, s. 68). 12 yy. da yaşayan ve Farsça şiirleri ile bilinen Hakanî¹⁴ bir rubaisinde “*sensin dirilik suyunun çeşmesi/ ben Hızırın balığı olayım...*” der. Rivayete göre Hızır, İskender ile birlikte ölümsüzlük suyunu aramaya gittiğinde, yanında kurutulmuş balık götürür. Kurutulmuş, ölü balığın bu suya girdiğinde canlanacağına inanılır. Bu konu “Dirilik suyu-halkın payı” adlı Türkmen halk masalında da işlenir (Mustakov, 1994, s. 68).

Sonuç

Türk kültüründe balık, özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türk topluluklarında bereket, refah ve bolluk timsali olarak görülür. Evlilikte mutluluk ve üremenin simgesi; Türk kozmolojisinde gök gürültüsünün hayvan biçimli timsali olduğu ifade edilir (Çoruhlu, 2011, s. 167). Balıkla ilgili tasavvurlar İslâmiyet’ten sonra daha bir geçerliliğini korumuştur. Türk-İslam sanatında balığın tasvir edildiği konulardan en bilineni şüphesiz Kur’an’da Saffat Suresi başta olmak üzere çeşitli ayetlerde anlatılan Hz. Yunus kıssası ile ilgilidir.

Büyük Türkmen şairi Mahtumkulu "Ekip Geçti" şiirinde Hz. Adem'den (a.s) başlayarak diğer peygamberler hakkında Kur'an'da geçen ifadeleri sıralar. Bu peygamberler arasında Hz. Yunus da vardır:

<i>Ovval Adam indi dünya,</i>	<i>İlk, Adem dünyaya geldi,</i>
<i>Bu dünyanı ekip geçdi.</i>	<i>Bu dünyayı ekip geçti.</i>
<i>Her pıgamber bir kesp açdı,</i>	<i>Her peygamber bir iş açtı,</i>
<i>Kesbin mıdam edip geçdi.</i>	<i>İşin dâim edip geçti.</i>

.....

¹³ Türkmen Türklerinin bilmecelelerinde balığın yüzgeçlerinin çoğunlukla kuşun kanadına benzetildiği görülür.

¹⁴ R. Mustakov’un eserinde şairin tam adı Afzaladdin Bedil İbrahim ibn-i ali-Hakanî (1120/21-1199) olarak verilir.

<i>Kabıs dağının burnunda,</i>	<i>Kubays dağının önünde,</i>
<i>Oğlun tapmadı ornunda.</i>	<i>Oğlunu bulmadı yerinde.</i>
<i>Yunus balığıñ garnında,</i>	<i>Yunus balığın karnında,</i>
<i>“Ente sübhan” okıp geçdi</i>	<i>“Ente Sübhan” deyip geçti”</i>
	(Magtimgulı, 1993, s. 141-142).

Pertev Naili Boratav, Yunus peygamberi yutan balık efsanesini İncil’e dayandırarak, bununla ilgili belli belirsiz bir işaretin *Kur’an*’da geçtiğini ve Türk halk aktarımlarında Yunus peygamberi yutan balığın yunus balığı ile özdeşleştirildiğini ifade eder (Boratav, 2016, s. 38).

Türkmen kültüründe genel olarak balığa baktığımızda bu hayvanın öneminin at, deve, yılan gibi hayvanlarla boy ölçüşemediğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte on iki hayvanlı Türk takviminde kendine bir yer bulamamış gibi görünse de balık, Türkmenlerde “*Müçe yıl hasabınıñ başıncı yılınıñ bir adı, luv*” olarak da geçmektedir. *Luv* esasında ejderha ile eş değer tutulur ve yılanla da ilişkilendirilebilmektedir. On iki hayvanlı Türk takviminde yılan yılı, *lu* (ejderha) yılını takip eder. Türk dünyasında yılanın büyüğüne de bazen *lu/ejder* denilir. Türkmen Türkleri arasında *Ependi* olarak anılan Nasreddin Hoca’nın Türkmenistan’da anlatılan bir fıkrasında on iki hayvanlı Türk takvimi ve yılanın büyüyüp ejderha olması inancı espirili bir şekilde anlatılır.

*Balık, Türkmen atasözlerinde ve bilmecelerde sınırlı sayıda da olsa kendine yer bulabilmiştir*¹⁵.

Türkmen kültüründe balık, Türkmen bayanlarının takılarına işlenen bir motiftir aynı zamanda. Özellikle bileziklerde görülen bir nakıştır *balık nagışı*. Anlam olarak bu nakış sahrada/çölde mühim olan suya gönderme yapmaktadır. Balıklar ise bu suya Allah tarafından koyulan yadigârlar olarak düşünülmektedirler (Kıyasova, 2011, s. 226).

Balık, Türkmen mutfağında da kendine yer bulmuştur. Balık çorba, balık böräk, balık gavurma, balık kürtük (erişte), balık bu:glama, balık gömme (nemli kağıda sarılmış balık küle gömülerek yapılır), şor balık (tuzlanmış balık) ve tüsse balık (tütsülenmiş balık) gibi yemekler sayılabilir (Sarıhanov, 1993, s.61-62). Buna karşın Türkmen pilavı, çekdirme “bir tür çorba”, tandır “tandır” gibi Türkmen mutfağının geleneksel lezzetlerinin hepsi koyun veya kuzu eti ile yapılmaktadır. Türkmenlerde yemek olarak balığın çok tercih edilmediğini çeşitli atasözleri de tasdiklemektedir: Yılda balık, ayda kelle iy “Yılda (bir) balık, ayda (bir) kelle ye” (Sarıhanov, 1993, s. 66), *Balık iyen et diyer, eşek münen at diyer* “Balık yiyen ‘et’ der, eşeğe binen ‘at’ der” (TNAS, s. 64).

¹⁵ Bir karşılaştırma yapılacak olunursa Türkmen halk edebiyatında deve ile ilgili tespit edebildiğimiz 43 atasözü, yılanla ilgili 30 atasözü, balıkla ilgili ise 14 atasözü karşımıza çıkmaktadır.

Türkmenistan’da balık ve balıkçılığın son yıllarda üzerinde daha çok durulan bir alan olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan’ın Aktau şehrinde Hazar kıyısında bulunan beş devletin cumhurbaşkanlarının bir araya gelmesiyle Hazar Denizi anlaşmasına imza atılmış (İsmayıl, 2018, s. 1-2) ve 1828 Türkmençay Antlaşmasından beri tartışmalı olan Hazar Denizi’nin hukuki statüsünün (Çolakoğlu, 1998, s. 108) çözüme kavuşturulmasında tarihî bir adım atılmıştır. Aktau’da alınan kararlara göre Hazar’a kıyıdaş ülkeler Hazar Denizi sahilinden 15 deniz mili mesafeye kadar olan bölge üzerinde egemen olacak; bu 15 deniz miline 10 mil daha ekleyerek balıkçılık faaliyetleri yapabileceklerdir (İsmayıl, 2018, s. 3).

Günümüzde, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulı Berdimuhammedov’un Balkan vilayetinde açılışını gerçekleştirdiği, Türkmenistan Sanyiciler ve Girişimciler Birliği Üyelerinin inşa ettikleri Hazar Denizi *Bekre* (mersin) Balığı Yetiştirme Tesisleri’nde yetiştirilen balıkların ve bunlardan elde edilen havyarın konserve halinde ihraç edildiği de görülmektedir¹⁶. Hazar, Türkmenistan’ın sadece bir sayfiye yeri olmaktan çıkıp balıkçılık endüstrisini geliştiren bir merkez haline gelmektedir.

Kısaltmalar

- DBS Pultar, M. (2012). *Deniz balıkları sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ED Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- GTP Annageldiyev R., Alekberov M. ve Gurbangeldiyev, Ö. (1999). *Garagalpagıstanlı Türkmenleriň pähim-payhasları*. Ankara.
- Magtımğulı Ağahanov, H. (1993). *Magtımğulı – saylanan eserler*. Aşgabat.
- KTA Geldiyev, G., Karayunusoğlu, Y. (2017). *Karşılaştırmalı Türkmen atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- STN Veliyev B. ve İlyasov, C. (1982). *Stavropol Türkmenleriniň nakılları*. Aşgabat: İlim.
- TDS Hamzayeva, Y. (1962). *Türkmen diliniň sözlügi*. Aşgabat: İzdatelstvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TDSD Kıyasova, G., Geldimıradov, A. ve Durdiyev, H. (2016). *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi*. I-II Tom. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gulluğı.
- TDGDS Arazkulyev, S., Ataniyazov, S., Berdiyev, R. ve Saparova, G. (1977). *Türkmen diliniň gısgaça dialektologik sözlügi*. Aşgabat: İlim.
- THN İlyasova, G. (Redaktör) (2005). *Türkmen halk nakılları*. Aşgabat: Miras.

¹⁶ ‘Turkmen fish products for export’ *Orient Media-Turkmen News Agency* <http://orient.tm/en/2018/06/16/7987.html>, Erişim 20.06.2018.

TKES Meredov A. ve Ahallı, S. (1988). *Türkmen klassıkı edebiyatınıñ sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan.

TNA Berkeliyev, K. (1983). *Türkmen nakılları ve atalar sözi*. Aşgabat: İlim.

Kaynaklar

Ağahanov, H. (1993). *Magtımğulı – saylanan eserler*. Aşgabat.

Annabayramov, B. (Baş Redaktör) (2011). *Türkmenistanıñ gızıl kitabı, Tom 2, oňurgasız ve oňurgalı hayvanlar*, 3. Neşir, Aşgabat: İlim.

Annageldiyev R.- Alekberov M. – Gurbangeldiyev Ö. (1999). *Garagalpagıstanlı Türkmenleriñ pähim-payhasları*. Ankara.

Arazkuliyev, S.- Ataniyazov, S.- Berdiyev, R.- Saparova, G. (1977). *Türkmen diliniñ gısaça dialektologik sözlüğü*, Aşgabat: İlim.

Ataniyazov, S. (1980). *Türkmenistanıñ geografik atlarınıñ düşündirişli sözlüğü*, Aşgabat:İlim.

Ataniyazov, S. (2004). *Türkmen diliniñ sözköki (Etimologik) sözlüğü*. Aşgabat: Miras.

Bayatlı, N. Y. (2011). *Irak Türkmen folklorunda halk inançları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Baymiradov, A. (1986). *Hayvanlar hakındaki Türkmen ertekileri*. Aşgabat: İlim.

Berdiev, B. R. (2008). ‘Kaspiniñ Türkmen kenarlarınıñ biologiki balıkları ve olarıñ receli peydalanılışı’. *Hazar Dövlät Goraghanasınıñ Döredilmeginiñ 75 Yılıgına Bağışlanan İlmı-Amalı maslahatıñ Mağlumatları*. Aşgabat: Türkmenbaşy.

Berdiev, B.R.- Zakaryayeva, S. (2008). ‘Hazar Deñiziniñ Türkmen suvlarında seyrek düş gelyän promisel balıkları barada’. *Hazar Dövlät Goraghanasınıñ Döredilmeginiñ 75 Yılıgına Bağışlanan İlmı-Amalı maslahatıñ Mağlumatları*. Aşgabat: Türkmenbaşy.

Berkeliyev, K. (1983). *Türkmen nakılları ve atalar sözi*. Aşgabat: İlim.

Boratav, P. N. (2016). *Türk mitolojisi (Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin mitolojisi), Bütün eserleri-1. 2. Baskı*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Cumageldi, T. (1996). *Kara yıldırım*. Çeviren: Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çolakoğlu, S. (1998). Uluslararası hukukta Hazar’ın statüsü sorunu. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 107-122.

Çoruhlu, Y. (2011). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Durmuş, O. (2013). Türkiye Türkçesi ‘olta’ ile Çuvaşça ‘Vilta’ benzerliği üzerine. *Türkbilig*, 25, 1-18.

Goçmiradov, B. (1995). *Türkmen halk ırımları*. Aşgabat: Mağarif.

Hramov, V. M. (2013). *Bağımsızlığınun 20. yılında Türkmenistan*. Ankara: Meteksan.

Hamzayeva, Y. (1962). *Türkmen diliniñ sözlüğü*. Aşgabat: İzdatelstvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

Ilyasova, G. (Redaktör) (2005). *Türkmen halk nakılları*. Aşgabat: Miras.

Ilyasova, G. (2005). *Türkmen halk ırım-inançları*. Aşgabat: Miras.

- İsmayıl, E. (2018). Hazar Denizi anlaşması ve değişen jeopolitik dengeler. *BİLGESAM Analiz*. No: 1387, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2018. 1-6. (<http://www.bilgesam.org/incele/7836/-hazar-denizi-anlasmasi-ve-degisen-jeopolitik-dengeler/#.XDoCPIUzZpg>).
- Kıyasova, G. (2011). *Türkmen dilinin zergârcilik leksikası*. Aşgabat: İlim.
- Kıyasova, G.- Geldimiradov A.- Durdiyev H. (2016). *Türkmen dilinin düşündürişli sözlüğü*. I-II Tom. Aşgabat: İlim.
- Meredov A.- Ahallı S. (1988). *Türkmen klassığı edebiyatının sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan.
- Meredov A. (1997). *Magtimgulunun düşündürişli sözlüğü*. I-III Bölüm. GonbedKabus.
- Mustakov, R. (1994). *Magtimgulunun poeziyasında gadımı gündogarın mifleri*. Aşgabat: İlim.
- Nazarov A. (Redaktör) (2005). *Türkmen halk matalları*. Aşgabat: Miras. (=THM)
- Niyazov S. A. (1996). Türkmenistanın tebigı şartları ve resursları. *Türkmenistan (Kiçi Ansiklopediya)*. Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademiyası. 9-41.
- Pultar, Mustafa (2012). *Deniz balıkları sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarihanov M. (1993). *Balıkçılık leksikası*. Aşgabat: İlim.
- Veliyev B. ve İlyasov C. (1982). *Stavropol Türkmenlerinin nakılları*. Aşgabat: İlim.
- Yarcı, G. (2015). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde balıkçılık. Editör: Emine Gürsoy Naskali *Balık Kitabı* içinde (5-152), İstanbul: Kitabevi.

Extended Abstract

Fish in the Turkish culture, especially among the Turkish communities living along rivers and lakesides, is seen as the avatar for plentifulness, prosperity, and fruitfulness. The focus of this paper is the precedence of fish in Turkmenistan Turkish culture, of which Karakum Desert occupies one quarter. Culture covers language, folk literature and lore, handcrafts, and cuisine. The effect of fish is investigated in these areas.

Turkmenistan geography has a naturally arid climate. Water as the natural habitat of fish is limited throughout this land. Most of the rivers in Turkmenistan are born outside Turkmenistan and also join seas outside Turkmenistan. Overall, Turkmenistan has large rivers such as Amu Darya, Murgap, Hari, and Atrek as veins of life. The Karakum Channel which was built in the years 1954 to 1981 is among the largest irrigation channels of the world, is also a man made habitat for some of the fish species of Turkmenistan. At the same time, Turkmenistan borders the southeast side of the Caspian sea; in addition to oil and natural gas the Caspian Sea boasts a natural bounty of fish. 55 different kinds of saltwater and freshwater fish live in the rivers and waters of Turkmenistan mentioned above.

The word “balık” in the Turkish language is well documented since the Orkhun Monuments, yet this word has been used in place of the concept of “city” in the oldest texts. In the historical evolution of the Turkish language, in the eras of the Karahan, Chaghatai, Kharezmi, and Memluki Kipchak Turkish, the word “balık” eventually was used for the creatures living in rivers, lakes, and seas, which breathe through gills. The word “balık” is encountered in most of the Turkish dialects including the Turkmen Turkish.

The vocabulary for Fish, which is defined as *suvda yaşayan oñurgalı candarlar* or water dwelling vertebrate creature, in the Turkmen Turkish has been investigated by Memeddurdı Sarihanov in his book titled *Balıkçılık Leksikası* (Ashgabat 1993). Sarihanov, in the mentioned work, lists the names for different kinds of fish, names for different parts of fish, words describing the age of fish, words describing the types of fish, and the tools for catching fish. The names for the parts of fish anatomy, according to Sarihanov’s work, are mostly kelle “head”, ağız “mouth”, burun “nose”, tumşuk “jaw”, diş “teeth”, dil “tongue”, bağır “chest”, yüzgüç “flipper” ve gılçık “scale”. The tools for catching fish in the Turkmen Turkish vocabulary are foremost olta “fishing rod”, gañrak/karmak “trap”, çeñnek “hook”, a:k and tor “net”.

Camel and horse are animals of import in the Turkmenistan Turk’s culture. This study also shows that Fish, albeit limited, has a place of its own in the Turkmen culture. One can encounter Fish in the tales, limericks, and aphorisms of the Turkmen folk literature as one of the animal figures. In the context of this paper, as directly related to examples of Fish in the Turkmen Culture, 14 aphorisms, 7 limericks, and 2 tales with fish as one of the main characters have been identified.

Fish is prevalent among the folklore and legends, which direct the folk culture. Some legends are similar to those told in Anatolia. Both in Anatolia and Turkmenistan, creation legends involving Fish are also told. The common basis for these legends is that Fish opposes the God’s Will at one point.

Fish in the Turkmen culture is encountered even in the traditional handcraft of jewelry. *Balık Nağışı*, is the name for a pattern seen on the bracelets worn by the Turkmen women. This pattern is a metaphoric call to water that is most important in the desert.

Mutton and lamb meat constitutes the traditional tastes of the Turkmen cuisine, yet Fish also has a place in the Turkmen kitchens. Salted, smoked, or steamed fish prepared in such worldwide methods take place in the Turkmen cuisine.

Fish may become an export product of the Turkmenistan economy in the near future. In January-May 2018, domestic enterprises produced 832 tons of canned fish products in Turkmenistan, which is 23.4 percent more than in the same period last year. According to the State Committee of Turkmenistan, the growth of increase in efficiency began already in April, when during first four months 727 tons of canned goods were procured in the country, and exported first 22 tons of the product to Tajikistan. (Reference: <http://orient.tm/en/2018/06/16/7987.html>).